

УДК 711.554   **О.М.Портянко, д.т.н., професор А.М.Плешкановська,**
Київський національний університет будівництва і архітектури

ВПЛИВ ЧАСОВОГО ФАКТОРУ НА ФОРМУВАННЯ РІЗНОМАНІТНОСТІ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА (на прикладі м. Тульчин)

Анотація: наведені результати історико-культурного дослідження етапів містобудівного розвитку міста Тульчин. Охарактеризовані основні об'єкти, що занесені до Реєстру пам'яток культурної спадщини національного значення.

Ключові слова: історико-культурні дослідження, містобудівний розвиток, пам'ятки культурної спадщини.

На сьогодні більшість населених місць України мають багату історію, що свідчить про історичну цінність кожного окремого міста. Що ж таке історичне населене місце? Це місто, селище або село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку. [1]

В Україні до Списку історичних населених місць внесено 400 міст і селищ міського типу. Проведений аналіз Списку свідчить про значну нерівноцінність та диференціацію різних регіонів України за кількістю міст і селищ міського типу, виявлених і внесених до Списку історичних населених місць України, від чотирьох (Миколаївська область) до 55 (Львівська область). Значну кількість історичних населених місць зафіксовано також у Тернопільській, Івано-Франківській, а також у Вінницькій області.

Необхідно зазначити, що кожне п'яте мале місто є історичним містом з властивою йому інфраструктурою, наявною архітектурно-будівельною спадщиною, археологічними пам'ятками, і яке потребує фундаментального вивчення та збереження містобудівельної спадщини.

Місто Тульчин Вінницької області є яскравим представником малого історичного міста. Автором була зроблена спроба дослідити етапи містобудівного розвитку Тульчина відповідно до методики дослідження спадщини історичних населених місць України. Періодизація містобудівного розвитку для кожного населеного місця має бути індивідуальною, вона встановлюється за переломними моментами історичного розвитку конкретного поселення, є важливим для вивчення загальної історичної картини міста.

Сучасний Тульчин, районний центр Вінницької області, одне з найстаріших міст Брацлавщини. Перші письмові згадки про Тульчин (тоді

м. Нестервар) належать до 1607 року. У 1609 році польський король Сигізмунд III віддав Нестервар в якості військової нагороди брацлавському старості Валенту Калиновському. Після загибелі Валенти Тульчин у спадок отримав його син Адам. За його ініціативи місто було обнесене земляними укріпленнями, а в середині їх побудований дерев'яний костел і монастир домініканців.

Тобто, *перший етап* містобудівного розвитку Тульчина може бути визначений з початку XVII ст. (1609 р.) до початку XVIII ст. Саме з цим періодом більшість дослідників пов'язують початок містобудівного розвитку

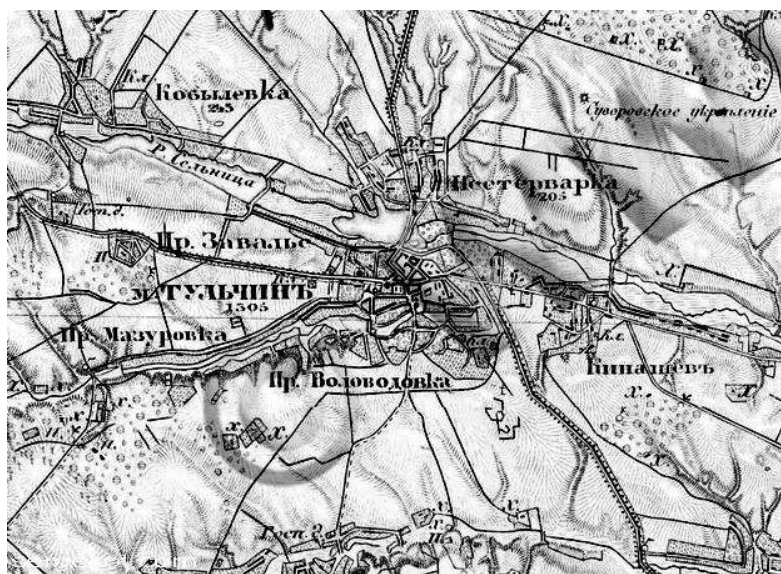

Рис.1. Тульчин на карті початку XIX ст.

міста та формування його сучасної розпланувально-просторової структури. На карті Гійома де Боплана 1650 року показані укріплення Тульчина: як і інші поселення брацлавського краю, він був оточений земляними валами і дерев'яним частоколом. Населення мешкало як у межах фортеці, так і за валом.

Виявити послідовність заселення та забудови міста дозволяє розташування історичних районів та кладовищ. Кладовища розміщувалися в напрямку схід – захід. Саме по них можна було судити про етнічний склад жителів міста. Зі сходу на захід йшли кладовища старовірів, єврейське, лютеранське (німецьке), мусульманське. До наших часів збереглося тільки єврейське. Найстаріше поховання на ньому датується 1738 роком.

Рис. 2, 3. Старе єврейське кладовище.

Тульчин розвивався досить швидко і вже в першій третині XVII ст. став одним із найбільш населених місць Брацлавщини. У 1629 році збірники «подимного» податку зареєстрували в Тульчині 751 «дим». Цей факт свідчить про те, що в першій третині XVII ст. у місті нараховувалося близько 4 тис. жителів. [2]

У 1726 році власником Тульчина став Станіслав Потоцький. Завдяки його старанням Тульчин, незважаючи на неспокійні часи, став у XVIII ст. важливим торгівельно-промисловим і культурним центром Брацлавщини. З цього часу починається *другий етап* його містобудівного розвитку. Саме на цьому етапі була сформована розпланувальна структура Тульчина, яка збереглася до нашого часу.

Після переїзду Потоцького до Тульчина місто стало предметом великої турботи графа, який прагнув повернути йому колишнє значення. З цією метою він розширив свої маєтки, залишивши господарсько-адміністративним центром тільки тульчинський двір. Згодом був споруджений Тульчинський палац в 1782-му за проектом архітектора Лакруа як єдиний ансамбль, до складу якого входили, окрім головного палацу, два бічні флігелі, галереї (оранжереї), турецька лазня, театр, манеж, стайні, службові й житлові приміщення. Частина споруд садиби була звернена фасадами на вулицю, тобто входила в систему забудови міста. Споруда є однією з найцікавіших пам'яток періоду класицизму. Ансамбль оточував парк, що мав назву «Хороше», закладений у 1782 році за проектом архітектора П'єра Ленро.

Рис. 4. Палац Потоцьких

У травні 1787 р. до Тульчина завітав польський король, місту було надано магдебурзьке право, яке давало дозвіл на вільну торгівлю. Відповідно до єдиного плану, розробленого самим Станіславом Потоцьким, майже одночасно в місті було побудовано декілька важливих об'єктів. У 1780 році на місці знищеного козаками дерев'яного костелу домініканського монастиря, заснованого ще Калиновським, споруджено величний кам'яний костел з монастирськими корпусами. На південний схід від костелу, на вул. Церковній у

1779 р. збудована Успенська церква, яка також орієнтована на палацовий комплекс Потоцького.

Рис. 5. Домініканський костел

Рис. 6. Успенська церква

Третій період припадає на 1790-1830 рр. У 1793 Тульчин стає повітовим містом Брацлавського намісництва, з 1797 року – Подільської губернії. З 1796 року в ньому проживає командуючий Південно-Західною армією російський полководець О.В. Суворову Саме тут він написав знамениту працю «Наука перемагати». В 1818 р.-розпочато декабристський рух, полковник П.І. Пестель організує Тульчинську управу – філію «Союзу благоденства», яка проголошує себе Південним товариством. Основними архітектурними пам'ятками цього періоду стали: 1. Казарми 2-ої Російської кінної армії, 2. Будинок, в якому жив Пестель П.І. 3. Будинок дворянського зібрання (будинок «декабристів»).

Рис.7. Казарми кінної армії (малий палац Потоцького)

Четвертий етап можна пов'язати зі значною подією – скасування кріпацтва. Відбулося стрімке зростання населення міста, воно почало збільшуватися за рахунок збіднілих селян навколишніх сіл. Якщо у 1858 році тут налічувалося 11 217 жителів, то в 1866 – 21 658, 1897 р. – 23 252.

Інтенсивно розвивалися кустарні промисли, було побудовано цукроварню, два шкіряні заводи, водяний млин, дві тютюнові фабрики, екіпажні майстерні. Протягом ХІХ ст. Тульчин зберігав статус одного з найбільших торгівельних центрів Південно-Західного краю. Споруджено ще один римсько-католицький костел в ім'я Св. Станіслава.

Рис. 8. костел Св. Станіслава.

Рис. 9. Особняк Глікхера (1905р.)

П'ятий період містобудівного розвитку відбувається наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. У Тульчині вже налічувалося близько 40 дрібних підприємств – цегельні, шкіряні й свічкові заводи, паровий і водяний млини, цукроварня, крупорушка, макаронна, тютюнова і каретна фабрики, вовночесалка, пивоварня і медоварня, завод штучних мінеральних вод. Місто мало понад чотириста невеликих крамниць, лавок, шинків, корчем. Діяли банківська і нотаріальна контори, готель, 12 заїжджих дворів.

Останній період відноситься до другої половини ХХ ст.-початку ХХІ ст.

За цей час здійснюється інтенсивне житлове будівництво в центральних районах. Поступово зникає стара забудова. На її місці з'явилися Палац культури, автобусна станція, центральний універмаг, житлові п'ятиповерхові будинки.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

- 1) Протягом 400-х літньої історії свого існування Тульчин відігравав значну роль як військовий, культурний, торгівельний і промисловий центр Південного краю.
- 2) Внаслідок цього міське середовище збагатилось численними (біля 35) об'єктами архітектури та історії, вісім з яких мають статус пам'яток культурної спадщини національного значення.
- 3) Місто має високий туристичний потенціал, проте відсутність оновленої містобудівної документації (останній Історико-архітек-турний опорний план та Генеральний план розвитку м. Тульчина розроблені у 1975 році) знижує інвестиційну привабливість міста.

Список використаних джерел:

1. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI–XVIII ст. / В.А. Святелик.- Тульчин, 1998. – 48 с.
2. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты в Подольской губернии. – М.: Издательство В.К. Гульдмана, 1898.
3. Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Путивля). – М.: Искусство, 1982.
4. 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель. Вып. 2: Подолия. – Санкт-Петербург, 1999.
5. Тульчин: Путівник / К. Степанюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2007.

Аннотация

В статье приведены результаты историко-культурного исследования этапов градостроительного развития города Тульчин. Охарактеризованы основные объекты, которые занесены в Реестр памятников культурного наследия национального значения.

Ключевые слова: историко-культурное исследование, градостроительное развитие, памятники культурного наследие.

Annotation

The results of the study of historical and cultural stages of urban development of the city of Tulchin. It describes the main objects that are listed in the Register of cultural monuments of national importance.